

KİŞTİM MARI: DERSİM YÖRESİ KIZILBAŞ OCAKLARINI HACI BEKTAŞ EVLÂDINA BAĞLAMA GİRİŞİMİ VE SONUÇLARI

Rıza Yıldırım*

Özet

İttihat Terakki yönetimi Birinci Dünya Savaşı sırasında nizami orduların yanı sıra milis güçlerinden de yararlanma yoluna gitmiştir. Bu cümleden olarak, doğu cephesinde savaşmak üzere Alevi-Bektaşilerden oluşan bir milis alayı teşkil edilmesine karar verilmiş ve bu alay için milis toplanması işi de Bektaşi şeyhi Cemaleddin Çelebi'ye havale edilmiştir. Aynı zamanda bu alayın komutanlığı verilen Cemaleddin Çelebi Alevi nüfusun yoğun olduğu yerleri dolaşmış, bir yandan milis toplarken diğer yandan da muhtelif Alevi gruplarını kendisine bağlama amacıyla faaliyet yürütmüştür. Cemaleddin Çelebi'nin bu gayretleri bazı bölgelerde başarılı olurken bazı bölgelerde de ciddi dirençle karşılaşmıştır. "Tarık erkânı" Çelebinin nüfuz mücadelesine karşı sergilenen Kızılbaş/Alevi direncinin sembolü olmuştur. Nuri Dersimi'nin anılarında kaydettiği bir olay bize bu mücadelenin berrak bir kesitini sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarık, Alevi, Bektaşi, Kiştim Marı, Cemaleddin Çelebi

Abstract

Alongside with the regular troops, the Union and Progress administration resorted to militia regiments during the First World War. As part of this policy, they decided to form a militia regiment recruited from among the Alevi-Bektashi population and commissioned Cemaleddin Çelebi, the head of the Bektashi order, to recruit soldiers. For this purpose, Cemaleddin Çelebi, who was also appointed as the commander of this regiment, visited parts of Anatolia inhabited by Alevis. During his travels, Cemaleddin Çelebi also engaged in propaganda activities in order to bind Kızılbaş / Alevi population to his spiritual personality. While his efforts attained considerable success in some regions, many Kızılbaş / Alevi groups posed serious resistance against Çelebi's propaganda. A peculiar Kızılbaş ritual called "Tarık erkânı" came out as the symbol of this resistance. An instance recorded by Nuri Dersimi in his memoirs presents us with a clear-cut cross-section of this struggle.

Key Words: Tarık, Alevi, Bektaşi, Kiştim Marı, Cemaleddin Çelebi

Giriş

Dersim Tarihi yazarı Nuri Dersimi 1914 yılı ocak ayında Erzincan'ın Kiştim köyünde (yeni adı Avcılar) tanık olduğu bir hadiseyi şöyle anlatmaktadır¹ (Dersimi 1979: 90):

*Yrd Doç Dr, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Tarih bölümü, Ankara. ryildirim@etu.edu.tr.

¹Bu makalenin erken bir nüshasını okuyan ve eleştirilerini benimle paylaşan Vatan Özgül'e teşekkür ediyorum. Onun yorumlarının makalenin bu hale gelmesinde önemli bir katkı sağladığını ikrar etmem gerekir.

Büyük bir oda ortasında büyük ve eski bir direk vardı. Bu direkte yeşil sargıyla sarılı bir **asa** asılmış ve asanın sargıdan dışarı kalan kısmı büyük bir **yılan başı** şeklinde görünüyordu. Buna herkes **Kışım Marı** yani **Kışım Evliyası** diyorlardı. Sözü geçen oda o derece genişti ki, bir iki bin kişi içine sığabilirdi. Buraya toplanan halk bir taraftan eninli seslerle Hüda'ya yalvarıyor, bir taraftan **Mar**'a karşı huşu ile inkıyal (sic)² ediyorlardı. Genel bir ağlayış baş gösterdi. Ben dahi bu umumi heyecan ve heybetten ağlamaktan kendimi alamamıştım. Cemaat birikmişti, **Mar'ı çıkarmaya yetkili aileden** çarpık, yarı kötürüm bir zat ortaya gelerek direkte asılı sargıdan **Mar'ı** “Ya Allah!” diyerek çıkarmış ve yarı ayakta, yarı yerde secdeye gelerek **Mar'ı** insanlar üzerine uzatmaya ve günahlarına tövbe ettirmeye tevcih ettirmişti. **Şeyhin** elindeki **Mar** bazen uzuyor, bazen kısalıyor ve bazen münhani vaziyetler alıyor, cemaati heyecana getiriyor ve bazen de sahibini yerlere deviriyor ve **şeyhin** feryadı asumana çıkıyordu. Binlerce halkın manevi kuvvetinin tam bir merkezde birleştiği bu anda, ben artık kendimden geçmiştim. Gül Ağa'nın elini tutmuş, karanlık geceden ve bu karanlık içinde nur fişkıran şiddetli **ateşten**, halkın coşkun vavilasından şiddetli bir heyecana kapılmıştım. Böylece saatler geçti, **yüzlerce kurban** kesildi. Mar tekrar yerine kondu. Tekrar Allah'a yalvarmalar oldu ve toplantı dağıldı. Bu toplantıya iştirak eden aşiretler arasında pek çok uzaklardan gelenler de vardı.

Nuri Dersimi'nin tanık olduğunu iddia ettiği bu merasim, her yıl Ocak ayının sonunda tutulan üç günlük Hızır orucunu³ müteakip düzenlenen cem ayininden başka bir şey değildi. Civarda yaşayan Kızılbaş - Alevi toplulukları her yıl Hızır orucu mevsiminde Kışım köyünde toplanıyor ve burada büyük bir cem ayini düzenleniyordu. Nuri Dersimi'nin bu ayine katılması Balaban aşiretinin reisi Gül Ağa'nın daveti ve aracılığı ile gerçekleşmişti.⁴

Dersimi'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Kışım köyünün Kızılbaş-Aleviler nezdinde böylesi kutsal bir yer edinmesi sadece dedelerinin burada ikamet etmesinden kaynaklanmıyordu. Belki bundan daha önemli bir etken, Kışım'de yine bir dedenin evinde muhafaza edilen erkân çubuğunun mevcudiyeti idi. Kutsal olduğuna ve kerametler izhar ettiğine

² Alıntı yapılan metinde bu şekilde yazılmış. Yanlış olduğu halde dokunulmadı.

³Dersimi Ocak ayının sonunda diyor. Ancak Hızır orucu Kızılbaş toplulukları arasında genellikle Şubat ayında tutulmakta ve orucun sonunda da özel bir cem düzenlenmektedir.

⁴Dersimi, yukarıda alıntılanan paragrafın başında şahit olduğu ritüeli şöyle tanımlamaktadır: “Efendim, bu mıntıkadaki Kürtler her yıl Ocak ayı sonunda üç gün Hızır (sic) orucu tutarlar. Geçen yıl aynı mevsimde Balaban aşireti reisi Gül Ağa beni davet ederek kendi köyü olan Hınzori (yeni adı Pınarlıkaya) yakınındaki Kışım (yeni adı Avcılar) köyüne götürdü. Her yıl binlerce Kürt bu köyde Mar dedikleri evliyanın evinde aynı günde büyük bir toplantı yaptıklarından, Gül Ağa ile biz de bu toplantı yerine gittik.” (Dersimi 1979: 90).

inanılan ve bir kült haline gelmiş olan bu çubuk yörede “Kıştım Evliyası” veya “Kıştım Marı”⁵ olarak bilinmekteydi.⁶

Kıştım köyünün öteden beri Kızılbaş-Alevilerce kutsal sayılıp ziyaret edildiğini ve burada bulunan tarikat çubuğunun (Kıştım Marı) takdis edildiğini gösteren başka bir kayıt Enver

⁵“Mar” Ermenice’de “aziz, efendi”, Süryanice’de “evliya” anlamına gelirken Farsça, Zazaca (Kırmancki) ve Kürtçe (Kurmanji)’de “yılan” demektir. Kelimenin etimolojisi üzerine kısa bir değerlendirme için bkz. (Özgül 2001; Özgül 2005: 162-163). Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, başka birçok alevi köyünde de bulunan kültleşmiş “tarik”lerin hepsinde “velilik” ve “yılan” imgelerinin iç içe geçmiş olarak görülmesidir. Bu çubuklar halk muhayyilesinde adeta insanlaştırılmış ve kendilerine kerametler atfedilmiştir. Bu kerametler ise çoğunlukla yılan dönüşme şeklindedir. Nuri Dersimi şahit olduğunu iddia ettiği cemde Kıştım Marı’nın başının yılan kafası gibi olduğunu ve ritüel sırasında uzayıp kıaldığını yazmaktadır. Vatan Özgül’ün Balaban aşireti mensuplarından derlediği sözlü bilgiye göre Kıştım’dan başka Tilek (Derebağ) ve Bük Köyü’nde de kerametleri görülen evliyalar (tarikler) vardır. Ayrıca Gömürge köyünde başka bir evliyadan (tarik) bahsedilmektedir ki Kıştım, Bük ve Gömürge köylerindeki evliyaların birbirinin kız kardeşi olduğuna inanılmaktadır (Özgül 2005: 163, 174-5). Merkezi Malatya Hasan Çelebi’ye bağlı Darıyeri mezrasında bulunan Kızıldeli (bazı araştırmacılara göre Ali Seydi) Ocağı’nın kutsanan bir “erkânı”nın (tarik) bulunduğu, ağaç bir çubuk olan bu erkânın ocak mensubu ailelerden birisinin evinde muhafaza edildiği ve yılan dönüşme şeklinde kerametlerinin görüldüğü anlatılmaktadır. Hatta bu “erkân”ın bir diğer adı da “Karayılan” olarak bilinmektedir (Darıyeri mezrasında 14 Ağustos 2010 tarihinde sözü geçen ocağın dedelerinden yaptığım sözlü bilgi derlemesinden). Çorum Alaca’ya bağlı Büyükcamilî köyünde Dede Garkın ocağının tariki bulunmaktadır. Bu tarik diğerlerinden farklı olarak ağaç çubuk değil kılıçtır ve Dede Garkınlılar arasında “Kara Kılıç” olarak anılmaktadır. Bu kılıç, adı geçen köyde türbede muhafaza edilmekte olup ikrar cemlerinde “erkân altından geçme” ritüelinde kullanılmaktadır. Kara Kılıç’ında muhtelif kerametlerinin görüldüğü anlatılmaktadır (Dede Garkın ocağı dedelerinden Hüseyin Dedekargınoğlu’ndan 28 Eylül 2010 tarihinde sözlü olarak derlediğim bilgi). Yine Diyarbakır Bismil’e bağlı Türkmen Hacı köyünde Beyaz-ı Bostan ocağının ardıc ağacından yapılmış erkânı vardır. İkrar cemlerinde kullanılan bu erkânın bir cem sırasında karayılan dönüştüğünün görüldüğü anlatılmaktadır (Bu ocağın dedesi Hasan Baykut’tan 20 Eylül 2010 tarihinde sözlü olarak derlediğim bilgi). Yukarıda sıralanan örneklerden tarik-erkân çubuğunun Alevi oymakları için ikrar cemlerinde kullanılan bir alet olmaktan çok öte bir anlamının olduğu anlaşılmaktadır. Dede ocaklarına mensup belli ailelerce muhafaza edilen bu çubukların (Dede Garkın örneğinde kılıç) zamanla kült haline dönüştüğü, insansılaştırıldığı ve kerametlerle bezendiği görülmektedir. Ancak ifade etmek gerekir ki bizim burada yaptığımız sadece birkaç örnek sunmaktan ibarettir. Tarik-erkân çubuklarının alevi ocaklarında ne kadar yaygın olduğu, her ocağın bir tarikinin olup olmadığı, tarik çubuklarının ocakla mı yoksa mekânla mı özdeşleştiği gibi hususların açıklığa kavuşması daha fazla alan araştırmasına vabestedir.

⁶Kıştım Marı Dersim’de kült haline dönüşmüş yegâne tarik olmamakla beraber bölgenin en meşhur tariki olduğu anlaşılmaktadır. Onun bu ünü 1930-1932 yılları arasında Erzincan valiliği yapmış olan Ali Kemali’ye kadar ulaşmış olmalı ki Dersim insanının “tapındığı” cisimlere örnek olarak Kıştım Marı’nı göstermektedir. Ancak Ali Kemali’nin konu hakkındaki bilgisi eksik olup bunu Kıştım köyünde bulunan beş-altı asırlık bir söğüt ağacı sanmaktadır. Ali Kemali bu ağaca “Kıştım Ocağı” dendiğini, insanların bunu kutsal saydığını, dibinde kurban kesip ant içtiklerini, ve burada verilen sözlerden asla dönmediklerini yazmaktadır (Ali Kemali 1992: 152). Öte yandan bölgede hemen hemen her ocağın bir veya birden fazla tariki olduğu anlaşılmaktadır. En az beş-altı nesilden beri muhafaza edildiği iddia edilen bu tarikler adeta ocak otoritesinin belli başlı sembollerinden birisi haline gelmiştir. Dersim’in önemli ocaklarının hepsi manevi otoritelerini ve meşruiyetlerini isbat için ellerinde kutsanan bir tarik bulundurmaktadır. Tarikin yanı sıra şecere, sancak, bir ocak kurucusu ve ona dair söylenceler ve çoğu zaman bu kurucuyla bir şekilde ilişkilendirilen kutsal eşyalar ve ziyaret yerleri bir ocağın meşruiyetinin ana dayanakları olarak algılanmaktadır. Dersim yöresindeki muhtelif tarikler ve bunların dini, sosyal ve psikolojik işlevleri üzerine şu çalışmalara bakılabilir: (Munzuroğlu 2000; Sîhmû 2001: 79-80, Çakmak 2002: 46, Çakmak 2003; Güleryüzlü 2002; Tankut 2000: 91-92, 98-100).

Behnan Şapolyo tarafından aktarılmıştır. Şapolyo, aslının Sultan II. Abdülhamit'in Yıldız Kütüphanesi'nde bulunduğunu söylediği Dersim Kızılbaşları hakkında tutulmuş bir raporun metnini vermektedir. Muhtemelen II. Abdülhamit'e sunulmak üzere yazılan rapor, Dersim Kızılbaşları hakkında muhtelif bilgiler verdikten sonra yöre Kızılbaşlarının birtakım şeyleri takdis ve ziyaret ettiklerini söylemekte ve şöyle devam etmektedir (Şapolyo 2006: 320):

Kişim (sic) köyünde (Kişim Ocağı) (sic) namı ile bir ev vardır ki orada bir seyid (sic) oturur. Bu evin köşesinde geceli gündüzlü bir kandil yanar. Burada bir de (alaca değnek)⁷ mevcuttur. İşte bu ocak Kızılbaşlar arasında fevkalâde mukaddes ve mübarek mahaldir. Burayı vakit vakit ziyarete giderler. Kişim ocağı namına yemin edemezler.

Şapolyo'nun aktardığı istihbarat raporu ve Nuri Dersimi'nin ifadeleri Kiştim köyünde bulunan "tarik"ın Kızılbaş-Aleviler için ne kadar önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Esasen Dersimi'nin yukarıda alıntılanan olaya kitabında yer vermesi de bu kutsal çubuk münasebetiyledir. Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum cephesine destek olmak için Dersim'in Alevi aşiretlerinden milis toplamak amacı ile Erzincan'da bulunan Bektaşî şeyhi Cemaleddin Çelebi, Alevilerin çok itibar ettiği bu kutsal çubuktan haberdar olmuş ve paganlık alameti olarak gördüğü Kiştim Marı'nı ortadan kaldırmaya karar vermişti. Mar'ı kırıp yakmak için Sivas'tan beraberinde getirdiği bir Ağuichen dedesi olan Seyit Aziz'i görevlendiren Cemaleddin Çelebi, Nuri Dersimi'den de Seyit Aziz'e bu hususta yardımcı olmasını istiyordu.

Ancak, Nuri Dersimi söz konusu çubuğun Aleviler nezdinde ne kadar kutsal bir yeri olduğunu bildiğinden bu işte yer almak istemiyordu. Mar'la ilgili şahit olduğu bu olayı da Çelebi'yi kararından vazgeçmeye ikna etmek için anlattığını yazmaktadır. Hatta ona, eğer böyle bir işe girişilecek olursa yöre aşiretlerinin düşmanlığının kazanılacağını, hatta bir isyan çıkmasının bile mümkün olduğunu söylemiş ve neticede Çelebi'yi bu girişiminden vazgeçirmeyi başarmıştır. Ancak Çelebi'nin ve onun yanında yer alan Seyit Aziz'in Kiştim Evliyası

⁷Anadolu'nun birçok yerinde tarikat çubuğuna "alaca değnek" de denmektedir. Örneğin bkz. (Şapolyo 2006: 303, 304, 319, 334).

hakkındaki bu niyetleri kısa sürede halk arasında duyulmuş ve bölgede yaşayan Alevilerin Cemaleddin Çelebi'ye karşı besledikleri saygı sarsılmıştır (Dersimi 1979: 91).⁸

Cemaleddin Çelebi bölgeye esasen Bektaşî Mücahit Alayı'na Dersim'in Alevi aşiretlerinden asker toplamak amacıyla gelmişti. Kendisinin Anadolu'daki Kızılbaş-Alevi oymakları üzerinde önemli tesiri olduğunu bilen Osmanlı devleti yöneticileri, Cemaleddin Çelebi'den bu kitleleri silahlandırıp bir ordu teşkil etmesini rica etmiş, Çelebi de bu amaçla önce Sivas'a oradan da Erzincan'a hareket ederek bu yörelerde yaşayan Kızılbaş-Alevileri savaşa katılmaya davet etmişti. Gönüllü olarak toplanan binden fazla Aleviden oluşan bir alay teşkil edilmiş ve Cemaleddin Efendi de resmen bu alayın komutanı olarak tayin edilmişti.⁹ 1915 sonbaharında toplanan Bektaşî Alayı Erzurum istikametine gönderilmişti. Hacı Bektaş kasabasından bu yana asker toplayarak ilerleyen Cemaleddin Çelebi en son Dersim'in Kızılbaş-Alevi aşiretlerini ikna etmek için Erzincan'a gelmişti. Nitekim buradan da kısa süre sonra Alevi milisleriyle beraber Erzurum cephesine hareket edecektir.

İşte, Rusların Erzurum'u işgal ettiği, nizami Osmanlı ordularının yetersiz kalıp halktan toplanan milis kuvvetlerine ihtiyaç duyulduğu ve ülke savunmasının her şeyden önde geldiği böylesi kritik bir durumda, Kızılbaş-Alevi oymaklarından Erzurum cephesine milis toplamak için Anadolu turuna çıkan Cemaleddin Çelebi Kiştim köyündeki bir çubukla uğraşmaktadır. Dahası, hem Osmanlı nezdinde hem de Aleviler nezdinde sahip olduğu büyük prestije rağmen, bu çubuğu kırıp yok etmeye muvaffak olamamaktadır. Hatta Dersimi'ye göre, Kiştim Evliyası'na karşı takındığı bu tutumu yüzünden Dersim Alevileri nezdinde saygınlığını yitirmekte, bölgeye gelmekte asıl amacı olan onlar arasından milis toplama hususunda da başarısız olmaktadır.

⁸Başka kaynaklardan doğrulayamadığımız Dersimi'nin bu iddialarına ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini belirtelim.

⁹Bektaşî Mücahit Alayı'nın kaç askerden müteşekkil olduğu hususunda tam bir görüş birliği yoktur. Vatan Özgül'e göre bu alay iki taburdan oluşan toplam bin askerden ibaretti (Özgül 2005: 109). Hülya Küçük ise Velieddin Çelebi'nin 1922 yılında *Hâkimiyet-i Millîye*'de yayınlanan beyanını esas alarak alayın toplam yedi bin askerden müteşekkil olduğunu ifade etmektedir. Küçük ayrıca bu alaya bir sancak verildiğini ve bu sancağın halen Cemaleddin Çelebi'nin kabrinde bulunduğunu yazmaktadır (Küçük 2002: 132).

Burada akla gelen soru şudur: Kıştım köyünde bulunan bir çubuk neden ve nasıl olayların merkezinde bu denli yer almaktadır? Gerek Çelebi'nin ilk bakışta oldukça anlamsız görünen bu tutumu, gerekse bölge Alevilerinin bu husustaki şiddetli tepkileri nasıl yorumlamak gerekir?

Bu sorular bizi çerçevesi çok daha geniş ama merkezinde yine tarikat çubuğunun yer aldığı bir tartışmaya götürmektedir. Mesele esasen Anadolu'daki Kızılbaş ocaklarının Hacı Bektaş Veli'yi temsilen Çelebi ailesine bağlanması yönünde Cemaleddin Efendi'nin yürüttüğü propaganda ve bazı ocakların buna direnmesi ile ilgilidir. Nuri Dersimi'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre Cemaleddin Efendi'nin seyahati sadece Bektaşî Mücahit Alayı'na milis toplama amacına yönelik değildir. O, bu seyahatinde - Osmanlı devletinin kendisine vermiş olduğu makamın etkisini de kullanarak - orta ve doğu Anadolu'daki Kızılbaş-Alevi oymaklarını kendisine bağlama amacına dönük yoğun bir propaganda faaliyetine de girişmiştir. Bu amaçla, gittiği yerlerden önemli ocak temsilcilerini de yanına alarak onların kendi talipleri arasında aynı amaçla faaliyette bulunmalarını sağladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sivas'da bulunduğu sırada Koçhisar İlçesi'nin Yalıncağ Köyü'nde yaşayan Ağuiçen¹⁰ dedesi Seyit Aziz'i yanına almış ve Dersim aşiretlerini ikna etmek için Erzincan'a giderken beraberinde götürmüştür (Dersimi 1979: 89).

Nuri Dersimi Seyit Aziz'in Erzincan yöresinde Kızılbaş-Alevi oymaklarını Cemaleddin Efendi'ye bağlamak için yaptığı çalışmalara özellikle vurgu yapmaktadır. Onun kaydettiğine göre, bir yandan Çelebi Efendi siyasi toplantılarına devam ederken diğer yandan Seyit Aziz "mahalleler içinde dolaşarak Alevi çoğunluğu olan yerlerde toplantılar yapıyor ve Tarikat'la ilgili vaaz ve irşadatta bulunarak Pençe-Tarik akidesini ileri sürüyor, halkı Pençe Al Aba (sic) remzine davet ediyordu. Bu sebeple halk iki kısma ayrılarak bir kısmı Seyit Aziz'in akidesini kabul ve diğer kısmı da kesin olarak reddediyor, itirazlar yapıyordu." (Dersimi 1979: 89).

Dersimi, hatıratında da Seyit Aziz'in tarik aleyhindeki faaliyetlerine geniş yer vermekte ancak burada Cemalettin Efendi'den hiç bahsetmemektedir. Ona göre, Seyit Aziz her yıl Şeyh

¹⁰Nuri Dersimi hatıratında bu ocağın Dersim ocaklarının en başında saymakta, Doğu Dersim aşiretlerinden (sic) Karabalan, Ferhadan, Abbasan, Qırıxan, Laçınan aşiretlerinin bu ocağa büyük saygı duyduklarını kaydetmektedir (Dersimi 1997: 117-8).

Hasan aşiretlerini gezip vaaz ve nasihatte bulunmakta, aralarındaki anlaşmazlıkları gidermekte ve çıralık denilen hediye ve niyazları toplayıp geri Sivas'a dönmekte idi. Ancak o, Dersim seyitlerinin erginleme ritüellerinde kullandıkları ve adına "tarik" denen çubuğa karşı çıkmakta idi. Dersimi'nin aktardığına göre, Seyit Aziz halkın "tarik"e ziyaret nazarıyla bakıp kutsallık atfetmesini, tarik bulunan evlere saygı gösterip kurbanlar kesmesini, bu çubukların bizatihi keramet sahibi olduğuna inanmasını ve hatta bunlara tapmasını şiddetle eleştiriyordu. Dersimi Seyit Aziz'in görüşlerini şöyle özetlemektedir (Dersimi 1997: 120):

"Tarik" bir evliya, bir ziyaret olamaz ve cahil halkın bu ağaca köleliği küfürdür. Bu ağaçla ayin yaparak halkı dalalete sevk eden seyitler de münafıktır. Ağaçta bir keramet yoktur. Her ne keramet varsa Adem'dedir. Tarik denilen ağaç parçasını tutan eldedir. "Tarik" ve evliya zannedilen o ağaç parçasını getiriniz bizzat bütün halkın gözleri önünde ben elimle kırayım, yakayım ve köpeklerin boynuna takayım. Eğer bir keramet varsa köpeklerin ölmesi gerekecektir. Aksi takdirde bundan çıkacak keramet yalandır. Buna inanıp saygı ve kölelik edenler de küfür etmiş olurlar. Hak yolundan uzaklaşırlar. Alevi icrayı ayinlerinde bu gibi ağaç parçasının kullanılması da uygun değildir, olamaz da.¹¹

Dersimi'nin aktardığına göre, Seyit Aziz Allah'ın nurunun insanda tecelli ettiğini, dolayısıyla kerametın ancak insanda olabileceğini ve saygının da ancak ona gösterilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu sebepten icrayı ayin ederken çubuk değil "Pençe-i Al-i Aba" denen ve Ehl-i Beyt'in beş üyesini (Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin) temsil eden insan eli kullanılmalıdır (Dersimi 1997: 120).

Seyit Aziz'in bu propagandalarından sonra Dersim aşiretlerinin bir kısmı pençeye dönerken önemli bir bölümünün tarik erkânında ısrar ettikleri anlaşılmaktadır. Dersimi'ye bakılacak olursa ritüeldeki bu ayrılık aşiretler arasında ciddi gerilimlere neden oldu. Barkini

¹¹Dersimi, Seyit Aziz'e mukabil tarik erkânını benimseyenlerin görüşünü de şöyle özetlemektedir: "Tarik denilen gerçi bir ağaç ve bir asadan ibarettir. Ancak zikredilen asaya birçok muhterem zevatın, şahsiyetin, seyitlerin elleri dokunmuştur. Birçok yüksek dini tarikat alimlerinin bakışları bu asaya isabet etmiş ve aynı asa ile pek çok cemaat ayin yaparak vaaz ve dualar okumuştur. Dolayısıyla söz konusu asa halkımızın, büyüklerimizin kutsal birer yadigarıdır. Bu hatıra kutsaldır. Buna saygı göstermek atalarımıza saygı göstermektir. Bu asa ile ayin yapmak küfür değildir." (Dersimi 1997: 121-2)

köyünde Seyit Aziz'in yönetiminde yapılan bir cemde pençe erkânı uygulandı ve bu Şeyh Hasan aşiretleri arasında tepkiyle karşılandı. Dersimi'nin babası İbrahim Efendi'nin de zakirlik yaptığı bu ceme içinde Karabal aşireti lideri Kangozade Mehmet, Abbasan aşireti lideri Mıço ve Ferhadan aşireti lideri Diyab Ağa'nın da bulunduğu ileri gelen zevat da katılmıştı. Durumu haber alan Seyit Rıza hemen harekete geçerek Seyit Aziz'i imha etmek istemiş, ancak pençe erkânını benimseyen aşiret kuvvetlerince¹² engellenmişti (Dersimi 1997: 121). Aşiretler arasında bu tarik-pençe tartışmasından kaynaklan muhtemel bir çatışma Seyit Aziz'in Sivas'a dönmesi ile engellenebilmişti (Dersimi 1997: 121).¹³

Bölgede özellikle Seyit Aziz'le başlayan pençe propagandasının yarattığı gerginlikler halen hatırlanmaktadır. Ağuiçen ocağını pir kabul eden Sarı Saltık ocağından Ahmet Yurt Dede kendi çocukluk yıllarında tartışmaların devam ettiğini söylemektedir. Ahmet Dede'den sözlü derlediğim bilgiye göre, Seyit Aziz ve oğlu Mikdat Dede Sarı Saltık köylerine muhtelif ziyaretler yaparak tarik uygulamasının pençe ile değiştirilmesi yönünde vaazlar veriyorlarmış. Ancak onların bu görüşleri Sarı Saltık dedelerince kabul edilmiyor, ciddi münakaşalar yapılmıyormuş.

Ahmet Dede'nin anlattıklarına göre, bu ziyaretlerden birinde yine tarik-pençe tartışması alevlenmiş, Mikdat Dede "tarik puttur" diyerek çıkmış. Sarı Saltık dedesi de buna karşı "nefis de ittir" diye cevap vermiş.¹⁴ Sınırlar iyice gerilmiş. Münakaşayı izleyen aşiretler silaha sarılmış.

¹²Dersimi Şeyh Hasan aşiretlerinin bir kısmının "pençe-i al-i aba"yı ve bir kısmının da "tarik"i benimsediği böylece ikiye bölündüklerini söylemektedir. Ancak birinci grup aşiretlerin pençe erkânını uygulamalarının kalıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira bu gün Dersim yöresindeki Kızılbaş-Alevi grupların hemen hemen tamamının tarik erkânı uyguladıkları bilinmektedir.

¹³Nuri Dersimi yukarıdaki olayı anlatırken Cemalettin Çelebi'nin Erzincan ziyaretinden hiç bahsetmemektedir. Esasen *Dersim Tarihi*'nde uzun uzun anlatılan Cemalettin Efendi'nin yöreye gelişi, ilginç bir şekilde *Hatratum*'da hiç geçmemektedir (*Hatratum*'da sadece Ağuiçenlerin atasının Hacı Bektaş'ın bir halifesi olarak bölgeye geldiği ve Barkini köyünde vefat ettiği belirtilmektedir). Bu yüzden bahsedilen hadisenin ne zaman olduğunu kestirmek zordur. Ancak *Hatratum* ve *Dersim Tarihi*'nde anlatılanlar bir araya getirildiğinde olayın Seyit Aziz'in Cemalettin Çelebi ile beraber geldiği zaman gerçekleştiği kanaati güçlenmektedir. Nazmi Sevgen Ağuiçen Ocağı'nı anlatırken, ocağın müritlerinin Dersim'de Pertek'in Kumreş ve Zeyve köylerinde, Sivas, Erzincan, Kemah ve Elazığ havalilerinde bulunduğunu, beş yıl evveline kadar Sivas'tan Seyit Aziz'in sık sık buraları ziyarete gelip nasihatlerde bulunduğunu, ancak sonradan menedildiğini yazmaktadır (Sevgen 2003:183). Sevgen'in notlarını ne zaman tuttuğunu şimdilik bilemediğimizden Seyit Aziz'in bölgedeki Ağuiçen taliplerini ziyaretten ne zaman menedildiğini de tam olarak çıkaramıyoruz. Ancak Dersimi'nin anlattıkları ile Sevgen'in kaydının uyum içinde olduğuna dikkat çekmek gerekir.

¹⁴Gerilimin ne kadar ciddi ve köklü olduğunu anlamak için Sarı Saltık dedelerinin Ağuiçen ocağına bağlı olduklarını hatırlamak yeterlidir.

Her iki taraftaki dedeler “biz kardeşiz, kavga eder barışırsız. Siz buna karışmayın” diyerek (talip) aşiretleri yatıştırmışlar da silahlı bir çatışmanın önüne geçilmiş. Bu hadiselerden sonra Sarı Saltıklar ile Ağuiçenlerin arasına soğukluk girmiş. Ahmed Dede “halen bizim pirimiz Ağuiçen mürşidimiz Hacı Bektaş’tır” diyor. Ancak bütün bu tartışmalardan sonra Ağuiçen seyitlerine eski bağlılıklarının kalmadığını da ifade ediyor.¹⁵

Tekrar Nuri Dersimi’ye dönecek olursak, Seyit Aziz’in Cemaleddin Efendi adına yürüttüğü propagandanın Dersim’in Alevi aşiretleri arasında ciddi bir rahatsızlık yarattığı anlaşılmaktadır. Çelebi ile görüşmek maksadı ile Erzincan’ın Kesmekur köyüne kadar gelen Doğu Dersim’in Kalan aşiretleri reislerinden Baku Ağa bu rahatsızlığı açıkça dile getirmektedir. Baku Ağa, Çelebi adına kendisi ile görüşmek üzere gelen Çelebi’nin hususi kâtibi Sıdkı (Baba) ve müşaviri Nuri Dersimi’ye aşiretlerin hissiyatını aktarırken din ve tarikat meselelerinin tartışmaya açılmasının aşiretlerin maneviyatını bozduğunu ifade etmektedir. Baku Ağa özellikle Seyit Aziz’in - Çelebi’nin bilgisi ve onayı dâhilinde yürüttüğü - çalışmalarından duyulan rahatsızlığı iletmekte, Çelebi’nin bölgeye geliş amacını sorgulamaktadır. Ağa, Çelebi Efendi bölgeye eğer din ve tarikat meselelerini halletmek üzere gelmişse bundan üzüntü duyacaklarını, yok harp için milis toplamak amacıyla gelmişse tarikat meselelerinin gündeme getirilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Baku Ağa’ya göre Çelebi Efendi eğer Dersim aşiretlerinden milis toplamak istiyorsa yapacağı ilk iş Seyit Aziz’i geri göndermek ve mukaddes cihat atına binerek Dersim’i şereflendirmektir (Dersimi 1979: 93).

¹⁵Ahmet Yurt Dede ile 6 Eylül 2010 tarihinde Tunceli’de yaptığım söyleşiden. Ahmet Dede’nin ve Sarı Saltık ocağının durumu diğer Dersim ocaklarına göre biraz daha farklı gibi duruyor. Bana aktardığına göre Ahmet Dede tarika kerametler yüklenmesine şiddetle karşı çıkıyor. Bununla beraber eskiden beri cemlerde kullanılan bu çubuğun değiştirilmesini de kabul etmiyor. (Ahmet Dede aynı görüşlerini Ahmet Kerim Gültekin ile yaptığı söyleşide de tekrar etmiştir (Gültekin 2004: 46-48).) Yine mürşit olarak Hacı Bektaş’ı kabul etmesi de bu ocağı Dersim ocakları içinde ayrı bir konumda görmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır. Bir yandan tarik erkânında ısrar ederken, diğer yandan Çelebilerin manevi üst otoritesini kabul etmesi ilginç bir durum oluşturmaktadır. Benimle görüşmesinde Ahmet Dede’nin anlattığı bir anısı bu hususta dikkate alınmaya değer: Ahmet Dede Feyzullah Efendi’yi ziyarete gitmiş (1970’lerde olmalı). Feyzullah Eefendi kendisine hitaben “duydum ki Dersim Alevileri Şah İsmail’in erkanını sürüyorlarmış” diye sitem etmiş. Ahmet Dede cevaben Şah İsmail’e saygı duyduklarını ancak mürşitlerinin Hacı Bektaş Veli olduğunu ifade etmiş. Bu diyalogdan da Sarı Saltık ocağının “iki arada bir derede” konumu anlaşılmaktadır.

Cemaleddin Efendi'nin bölgede yürüttüğü propagandanın mahiyetini ve Kızılbaş-Alevi aşiretlerin tepkisini daha iyi anlamak için çerçeveyi biraz daha genişletmek gerekmektedir. Yukarıda işaret edildiği üzere bu gerilimin özünde Kızılbaş-Alevi ocaklarının Çelebi ailesine bağlanması meselesi yer almaktadır. Burada "bağlanma" kavramının içeriği çok önemlidir ki münakaşanın ana nedeni de bu içerikte gizlidir.

Zira Anadolu'daki Kızılbaş ocaklarının Hacı Bektaş Dergâhı ile ilişkileri Cemaleddin Çelebi ile başlamış olmayıp 17. yüzyıla kadar uzandığı tahmin edilmektedir. Kızılbaş kimliğinin ana unsurlarının esasen 16. yüzyılda Osmanlı-Safevi siyasi çekişmesi çerçevesinde şekillendiği bilinmektedir. Bu yüzyılda Kızılbaşların Hacı Bektaş Dergâhı ve Bektaşilerle nasıl bir ilişki içinde oldukları henüz yeterince araştırılmış değildir. Ancak onlar için hem dünyevî hem de ruhanî en yüksek otoritenin 16. yüzyıl boyunca Safevi şahları olduğu kaynaklarda yeterince açıktır. Ne var ki 17. yüzyıldan itibaren Anadolu Kızılbaşlarının Safevi merkeziyle ilişkilerinin çözülmeye başladığı ve nihayet 18. Yüzyılın ilk yarısında Safevi hanedanının tarih sahnesinden çekilmesiyle tamamen yok olduğu bilinmektedir. İşte bu sürece paralel olarak Kızılbaş oymaklarının ruhanî bir otorite olarak Hacı Bektaş Dergâhı ile ilişki kurdukları anlaşılmaktadır. Bu ilişkinin en geç 18. yüzyıl ortalarında iyice belirginleştiği elimizdeki icazetnamelerden hareketle söylenilebilir.¹⁶

Kızılbaş oymaklarının dergâhta babagânları temsil eden dedebabadan ziyade çelebi ailesinin reisi ve dergâhın da şeyhi olan Çelebi ile ilişki kurduğu ve ruhanî otorite olarak onu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Çelebi ailesi ile Kızılbaş oymakları arasındaki yakınlaşmanın 1826'da Bektaşî Tarikatı'nın lağvedilmesinden sonra daha da arttığı görülmektedir. Tarikatın ilgasıyla beraber dergâhtaki konumunu kaybeden ve babagân dervişleri ile amansız bir mücadeleye giren çelebiler Kızılbaş tabanına daha fazla yönelmeye başlamışlardır (Yıldırım 2010: 42-47).

Kızılbaş geleneğinin hem inanç esaslarının hem de ritüellerinin 16. yüzyılda Safevi şahlarının gözetiminde şekillendiği bilinmektedir. Bunun doğal neticesi olarak Safevi damgası (özellikle Şah İsmail'in damgası) gerek inanç gerekse ibadetler üzerinde açıkça kendisini

¹⁶Bu paragrafta özetlenen sürecin daha geniş bir analizi için bkz. (Yıldırım 2010)

hissettirmektedir. Kızılbaşlar üzerinde Hacı Bektaş Veli'nin manevi otoritesini tam olarak tesis etmek ve dolayısıyla Çelebi ailesine daha sıkı bağlamak için öncelikle Şah'ın izlerinin mümkün mertebe silinmesi gerekmektedir. İşte bu amaca dönük bazı girişimlerin en geç 19. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı anlaşılmaktadır. Çelebilerin Kızılbaşların gönlünden Şah'ı silip onun makamına Hacı Bektaş Veli'yi koyma yönündeki propagandaları bu dönemde yoğunlaşmış görünmektedir.

Çelebilerin mücadelelerinin sembolü çok ilginç bir şekilde bir ritüel unsuru olmuştur. Kızılbaş sürelerinde öteden beri manevi arınma ve bir tür inisiyasyon sembolü olarak belirli ağaçlardan (çoğu zaman ardıç ağacı) belirli kurallara göre hazırlanmış olan bir çubuğun altından geçmek ritüeli benimsenmiştir. Değişik yörelerde tarik, erkân, evliya gibi birçok isimlerle anılan bu değnek esasında Hz. Ali'nin kılıcı Zülfikar'ı temsil etmektedir. Ritüeldeki anlamı ise kişinin manevi arınma için verdiği sözlerden dönecek olursa bu "tarik"ın kendisini Zülfikar gibi keseceğini sembolize etmesidir.¹⁷ Farsça kaynaklarda "Çüb-ı Tarîk" olarak geçen bu tarik ritüelinin 16. yüzyıldan itibaren Savefi bölgesindeki Kızılbaş cemlerinde nasıl uygulanıp geliştirildiği Alexander Morton'un güzel bir makalesinde irdelenmiştir (Morton 1993).

Çelebilerin Kızılbaş geleneğinden Şah'ın damgasını silme yönündeki gayretlerinin en fazla bu ritüel üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.¹⁸ Onların yoğun propagandasına karşı en güçlü direncin de yine aynı ritüel üzerinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Çelebiler Kızılbaş ocaklarına gönderdikleri adamları vasıtasıyla yaptıkları propagandada tarikatta çubuk kullanmanın paganlık emaresi olduğu, hele bu çubuklara kutsallık atfetmenin tamamen sapkınca olduğu, onun yerine inisiyasyon ritüellerinde beş parmağıyla ehl-i beyti temsil eden insan elinin (Pençe-i Âl-i Âba) kullanılması gerektiği gibi fikirleri yaymaya başlamışlardır.¹⁹

Bu propagandalar Kızılbaş süreleri içinde belki de tarihlerinde ilk kez ciddi inanç tartışmalarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İkrar ceminde (musahiplik cemi) tarik erkânı mı

¹⁷Nusayrilerde benzer bir ritüel kılıçla (Zülfikar) yapılmaktadır (Baha Sait Bey 2006: 231-232).

¹⁸Tarik erkânını nasıl uygulandığına dair bkz. (Sevgen 2003: 202-206; Baha Sait Bey 2000: 179-186).

¹⁹Çelebilerin bu propagandasına Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'nın da destek verdiği bir şiirinden anlaşılmaktadır. "Sufi niçin taptın kuru değneğe / Tapacak Pençe-i Âl-i Aba'dır" mısralarıyla başlayıp "İkrar ile iman yol pençededir / Çöpe erkân demek büyük hatadır" mısralarıyla biten bu şiir tarik erkânı uygulamayı çok ağır ifadelerle eleştirmektedir (Noyan tarihsiz: 287)

uygulanacak pençe erkânı mı uygulanacak sorusu üzerinde yoğunlaşan bu tartışmalar, neticede Kızılbaş dünyasında bir bölünmeyi de beraberinde getirmiştir. Eski adet üzere devam edip tarik erkânında ısrar edenlerin yanı sıra özellikle orta ve batı Anadolu’da bulunan ocakların önemli bir bölümü Çelebilerin propagandası etkisinde kalarak pençe erkânına dönmüşlerdir. Tarik erkânında devam edenler diğerlerinin inançlarından taviz vererek inanç saffetlerini bozduklarını iddia etmiş ve onları “dönük”, “purut” gibi sıfatlarla nitelemeye başlamışlardır (Gölpınarlı 1997: 790). Hatta Baha Sait tarik erkânı uygulayanların “pençeli”lerle Bektaşî tacını telmihen “sarımsak başlı” diye alay ettiklerini yazmaktadır (Baha Sait Bey 2006: 147, 172).²⁰

Pençe propagandasının Cemaleddin Efendi döneminde yeni bir ivme kazandığı anlaşılmaktadır. Çelebi silsilesi içinde en enerjik simalardan birisi olan Cemaleddin Efendi, Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihatçı liderler tarafından Kızılbaş toplumunun lideri olarak kabul edilmiş ve ona göre de kendisine itibar edilmiştir. Öte yandan onun da Kızılbaşlar arasında hatırı sayılır bir nüfuzu olduğu Bektaşî Mücahit Alayı adı altında toplanıp birinci dünya savaşında doğu cephesinde savaşa katılan iki taburdan anlaşılmaktadır. Bektaşî Alayı’na Kızılbaş köylerinden asker toplamak amacıyla 1915 yılında önce Sivas’a, oradan Erzincan ve Erzurum’a hareket eden Cemaleddin Efendi bu sırada bölge Kızılbaşları arasında kendisine olan bağlılığı artırmak için de yoğun propaganda yapmıştır. Yine bu propaganda da tarik sembolü üzerinde yoğunlaşmıştır (Küçük 2002: 132-134; Özgül 2005: 108).²¹

²⁰Çelebilerin tarik erkânını pençe ile değiştirme propagandasına tam olarak ne zaman başladıkları henüz bilinmemektedir. Ancak en geç 19. yüzyılın son çeyreğinde bu yönde propagandaların Kızılbaş oymakları arasında aktif olarak yürütüldüğüne dair kaynaklar vardır. O dönemde özellikle doğu ilerindeki Kızılbaşlar arasında Hıristiyanlık propagandası yapmakla meşgul misyonerlerin kendi merkezlerine gönderdikleri mektuplarda bu meseleye dair açık ifadeler yer almaktadır. 1880 yılında gönderilen bir misyoner mektubunda Kızılbaşlar arasında çıkan yeni bir “mezhebin” (*sect*) ayinlerde “kutsal değnek” kullanılmasına karşı çıktığı kaydedilmektedir (Karakaya-Stump 2004: 345). Burada yeni bir “mezhep”ten kastedilenin Çelebilerin propagandası neticesinde oluşan “pençe” erkânı olduğu açıktır.

²¹Dersim ocaklarının Hacı Bektaş’a bağlanması yönündeki girişimlerin Cemalettin Çelebi’den sonra nasıl devam ettiği hususunda elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Hüseyin Çakmak bu hususta özellikle Muharrem Dede diye bilinen bir şahsın çok aktif olduğunu, onun propagandaları karşısında ise özellikle Başköylü Hasan Dede’nin itirazlarına dikkat çekmektedir (Çakmak 2001:46). Bu hususla ilgili Dersim yöresinde anlatılan bir hikaye de şöyledir: zamanında bütün Alevi ocaklarını Hacı Bektaş’ta toplamak istemişler. 12 ocağın postunu getirip Hacı Bektaş’a koymuşlar. En alta Kureyşan ocağının postu kalmış. Sabah geldiklerinde Kureyşan postunu en üstte bulmuşlar. Üç gün üst üste en alta konan Kureyşan’ın postu sabah en üstte bulunmuş. Sonunda bu postun yüceliğine karar verilerek Dersim’e geri gönderilmiş (Çakmak 2001: 57).

Bu propagandalar özellikle Tokat, Amasya, Çorum gibi bölgelerde oldukça başarılı olduğu anlaşılmaktadır.²² Hâlen bu bölgede yaşayan Alevilerin önemli bir kısmı “pençe” erkânını uygulamakta ve Çelebi ailesinden çıkan post-nişini en üst ruhanî otorite olarak kabul etmektedirler. Ancak özellikle doğu illerindeki ocakların Cemaleddin Efendi ile zirveye çıkan bu propagandaya hararetle direndiği ve tarik erkânında ısrar ettiği bilinmektedir. Bütün bu tartışmaların sonunda Kızılbaş süreklileri “tarikli” ve “pençeli” olmak üzere ikiye bölünmüştür. “Pençeli” ocaklar dede ocaklarının üzerinde mürşit olarak çelebileri kabul etmekte ve her yıl görgü cemlerine başlamadan önce çelebilerden icazet almaktadırlar.²³ “Tarikli” ocaklar ise Hacı Bektaş Veli’yi büyük bir inanç önderi ve pir olarak kabul etmekle beraber inanç sistemleri ve dini organizasyonlarında çelebi ailesinin önemli bir yeri yoktur.²⁴

İşte, Cemaleddin Efendi’nin büyük bir stratejik hata gibi görünen²⁵ Dersim aşiretlerine dönük propagandasını, bu bağlamda “Kışım Evliyası”na karşı tutumunu ve Alevi aşiretlerin tepkilerini bu geniş çerçevede değerlendirmek gerekmektedir.

²²Cemaleddin Çelebi’nin özellikle orta Anadolu Alevileri üzerinde ciddi bir nüfuzu olduğu Milli Mücadele önderlerinin tavırlarından anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal’in 26 Haziran 1919 tarihinde Konya’da bulunan ikinci ordu müfettişliğine Tokattan yazdığı telgraf Cemaleddin Efendi’nin bölgede manevi nüfuzunun ne kadar yerleştiğini açıkça ortaya koymaktadır. Telgrafında “Tokat ve havalisinin İslam nüfusunun yüzde seksen ve Amasya havalisinin de mühim bir kısmını Alevi mezheb olanlar teşkil ediyorlar ve Kırşehir’deki Baba Efendi Hazretlerine fevkalade merbut bulunuyorlar” diyen Mustafa Kemal, Çelebi ile görüşülüp, kendisine Milli Mücadeleye destek ifade eden mektuplar yazdırılarak bu yörelerdeki Alevilere ulaştırılmasının çok faydalı olacağını yazmaktadır (Küçük, 2002: 328). Beş ay sonra Mustafa Kemal’in aynı amaçla Hacı Bektaş’ı ziyaret edip Cemaleddin Efendi’yle bizzat görüştüğü bilinmektedir (Küçük, 2002: 160-165; Altınok 2007: 1001-32).

²³Burada ortaya konan analizler tarihsel bir sürecin ana hatlarını esas almakta ve ana eğilimleri ifade etmektedir. Dolayısıyla istisnaların olabileceği göz ardı edilmemelidir. Saha araştırmaları yapıldığında “pençeli” olup da çelebilere mürşit olarak bağlı olmayan kimi ocaklar da çıkabilir.

²⁴Bütün bu anlattıklarımızı Cemaleddin Efendi’nin çağdaşı Yusuf Ziya Yörükân şöyle özetler: “Aleviler arasında son zamanlarda yeni bir kol türemiştir. İstiklâl Savaşı’ndan sonra ölmüş bulunan Bektaşî Çelebisi Cemalettin Çelebi, Alevlerin Hacı Bektaş Tekkesi’ne ve Çelebilere önem vermediklerini görmüş, babalarla da arası açık ve davalı olduğu için bir nüfuz elde etme lüzumunu duymuş, Alevî köylerine vekiller göndererek dedelerin, hele tarikin, yani sopanın kötü bir şey olduğunu, yezidlerin İmam Hüseyin’in başını o ağaca diktiklerini telkin etmiş. Bazı köyler, Çelebi’ye uymuşlar, bu suretle yeni bir Çelebi Kolu meydana çıkmıştır. Çelebilere uyanlar, her yıl Çelebi tarafından verilmiş bir vekaletname ile gelen vekile görünürler. Aynı zamanda Bektaşî halifesi olan Cemalettin Çelebi, kendisine uyanlara, aslı Alevî-Kızılbaş âyini olmak üzere, basit bir Bektaşî âyini yaptırmaya başlamıştır. Çeşitli inanışlardan meydana gelen Alevî-Kızılbaş inanışında bu kayın ağacının kutlu sayılmasının, Uygurlardan geçtiğini *Cihanküşâ Tarihi* açıklamaktadır. Eski inanışlarından dönmeyen Aleviler, Çelebi Kolu’na “dönük”, “purut” adını verirler ve bunları, pirlarını inkâr etmiş olarak görürler. Yeni Çelebi Kolu, asıl Alevilerle nisbet edilmeyecek kadar azlıktır.” (Yörükân 2002: 469).

²⁵Zira Nuri Dersimi’ye göre, din ve tarikat meselelerine müdahale etmesi yüzünden Dersim aşiretlerini Bektaşî Alayı’na kazanamamıştır. Ancak burada Dersimi’nin Kürt milliyetçiliği saikiyle abartılı bir tutum içinde olduğunu

Nuri Dersimi, Çelebi'nin Dersim Alevileri üzerinde hatırı sayılır bir etkisi olduğunu muhtelif yerlerde ifade etmektedir. Ona göre, 1915 yazında Rusların büyük kuvvetlerle Erzurum cephesinden harekete geçmeleri üzerine Talat Paşa ve Enver Paşa Dersim aşiretlerinden de asker toplamak ihtiyacı duymuşlar ve amaçla Elazığ'a gelmişlerdir. Bu hususta Batı Dersim aşiretleri reislerinden Kango oğlu Mehmet ve Zeyno oğlu Meco kendilerine fikir verirken Çelebi Efendi'nin bölgedeki nüfuzuna dikkat çekmişlerdir. Dersimi, Kango oğlu Mehmet Ağa'nın fikrini Enver Paşa ve Talat Paşa'ya şu şekilde açıkladığını yazmaktadır (Dersimi 1979: 88):

Paşam, Dersimliler Alevidir. Hacı Bektaş evlatlarından Çelebi Cemaleddin Efendi'ye hürmetleri vardır. Şu halde emir buyurup da mumaileyhi cihada sevk ederseniz bütün Dersimliler onunla harbe iştirak ederler ve biz dahi mahcup olmayız. Hem de paşalarımız memnun kalmış olurlar. Harp için biz kendi aşiretlerimize söz anlatamayacağımız gibi, diğer Dersim aşiretlerine ve hususi ile Seit (sic) Rıza'ya hiç sözümüz geçmez.

Yine Dersimi'nin tanıklığından Dersim yöresinin en etkili aşiret reislerinden olan Seyit Rıza'nın Çelebi Efendi'ye derin hürmeti olduğu anlaşılmaktadır. Seyit Rıza Cemaleddin Efendi'nin Dersim aşiretlerini bizzat ziyaret edip kendilerini şerefleştirmelerini arzu etmiş, fakat Çelebi Efendi hastalığı dolayısıyla at üzerinde seyahat edemediğinden ve hususi arabasının da Dersim dağlarında yol almaya müsait olmadığından bu istek gerçekleşmemiştir (Dersimi 1979: 91).²⁶ Öte yandan Çelebi ile görüşmek için Erzincan'ın Kesmekur köyüne kadar gelen ancak arzusuna muvaffak olamayan Kalan aşiretleri reislerinden Baku Ağa'nın da Çelebi Efendi'ye karşı oldukça tazim-kâr bir tutum içinde olduğu görülmektedir (Dersimi 1979: 92-3).

Ancak, bölge Alevileri üzerindeki derin nüfuzuna rağmen Cemaleddin Çelebi Dersim aşiretlerinden ciddi anlamda asker toplayamadığı anlaşılmaktadır. Baku Ağa bunun sebebini açık olarak ifade etmektedir. Ona göre Çelebi'nin Dersim aşiretlerinin gönlünü kazanamamasının esas nedeni Seyit Aziz'le beraber giriştiği tarikat propagandasıdır. Baku Ağa, din ve tarikat

belirtmek gerekir. Ona göre Dersim Alevilerinden kimse Cemaleddin Efendi'nin komutasındaki Bektaşî Mücahit Alayı'na katılmamıştır. Halbuki en azından Balabanlılar'ın (ki tarik erkanı uygulamaktadırlar) Gül Ağa liderliğinde bu alaya katıldığı, hatta Gül Ağa'nın iki taburdan birisinin komutan yardımcısı olduğu bilinmektedir (Özgül 2005: 108-110)

²⁶Onun yerine Cemaleddin Çelebi Dersim aşiretlerine beyannameler göndererek reislerini Erzincan'a çağırması, ancak aşiretler bu isteği yerine getirmemişti (Dersimi 1979: 91).

işlerinin savaş sonrasına bırakılması gerektiğini, eğer bu sahada bir müdahale gerekiyorsa savaş bittikten sonra seyitlerin toplanıp bir karar verebileceklerini ve halkın onların kararına uyacağını ifade ettikten sonra, Çelebi Efendi'nin bu hususları kabul etmeden Dersim'den milis toplama hususunda başarılı olamayacağını altını çizmektedir (Dersimi 1979: 93).²⁷

Cemaleddin Efendi'nin Dersim'deki başarısızlığının temelinde Alevilerin öteden beri süregeldikleri tarikat anlayışı ve uygulamalarında değişiklik yapmaya kalkışması vardır. Nuri Dersimi onun bu niyetini kendi [Çelebi] ağzından aktardığı ifadelerle anlatmaktadır. Cemaleddin Çelebi'nin Dersimi'ye anlattığına göre, cediti Hacı Bektaş Veli Dersim mıntikasına asırlar evvel halifeler göndererek buralardaki halkı kendisine [Hacı Bektaş] bağlamış, ancak sonraları bu bölge halkının cediti Hacı Bektaş Veli'yi unutup Kürt olmuş²⁸, kendi görüş ve arzularına uyarak akıl-mantık dışı bir din icat etmişlerdi. Cemaleddin Çelebi Hacı Bektaş Tekkesi'nde gördüğü bir rüyayı da anlatmakta, rüyasında Hacı Bektaş Veli'nin kendisinden Dersim'e gidip oradaki müritlerini hem savaşa katılmaya ikna etmesini hem de irşat etmesini istediğini söylemektedir. Dersimi Çelebi'nin sözlerinin devamını şöyle kaydetmektedir (Dersimi 1979: 94):

Şimdi hem Dersimliler'i cihada iştirak ettirerek maruz kaldıkları tehlikeden kurtarmak ve hem de bazı cahil Seit (sic) ve dedeler vasıtasıyla **adet edindikleri tarikatı ıslaha** ve kendilerini doğru yola sevk etmek isterim. Bu sebeple maiyetimdeki bir iki alay

²⁷Bölgede meydana gelen reaksiyonun Çelebi'yi etkilemiş olduğu Seyit Aziz'i geri göndermesinden anlaşılmaktadır (Dersimi 1979: 94). Dersimi'ye göre Baku Ağa ayrıca Kürtlerin milli varlığının tanınmasına dair birtakım şartlar da ileri sürmektedir. Ancak, Dersimi'nin eserinin aşırı milliyetçi bir tonda yazıldığı dikkate alınarak bu iddiasına ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

²⁸Dersimi'nin Cemaleddin Efendi'nin ağzından aktardığı bu ifade eğer bir yanlışlık eseri metne girmediyse dikkatli okunmalıdır. Burada "kürt olmuş" ifadesinden önceden Türk iken sonradan etnik bir dönüşüm geçirerek Kürt olmuş anlamı herhalde çıkarılamaz. Kaldı ki bu ne tarihsel bakımdan ne de etnik bakımdan doğru değildir. Buradaki "kürt" kelimesinin yerel kullanımda kazandığı farklı anlamlar kastedilmiş olmalı. 1926 yılında Dersim'de araştırma yapan Diyarbakır valisi Cemal (Bardakçı) Bey yazdığı bir raporda bu yörede Sünnilerin Alevilere "Kürt" dediklerini, buna mukabil Alevilerin de Sünnilere "Türk" dediklerini kaydetmektedir (*Dersim-Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu* 1998: 170). Yine 1911 yılının Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında bölgeyi gezen Molyneux-Seel Dersim Kızılbaşlarının "Türk" ile "Müslüman"ı – ki Sünni Müslümanlar kastediliyor – eş anlamlı kullandıklarını yazmaktadır (Molyneux-Seel 1914: 64). Cemaleddin Çelebi'nin ifadesinde "kürt olmuşlar" doğru yoldan uzaklaşmışlar anlamını taşımaktadır. Eğer Çelebi "Kürt" kelimesini yerel dolaşımdaki manasıyla kullanmışsa o zaman "Alevi olmuşlar" demek istiyor ki buradan Çelebi'nin "Alevi olmayı" bir nevi doğru yoldan sapmak olarak gördüğü anlaşılır. Eğer bu yorum doğruysa Çelebi'nin kafasında "Bektaşî tarikatı mensubu olan Aleviler" ile bunun dışında kalan Aleviler arasında katı bir ayırım olduğu söylenilebilir. Çelebi'nin yukarıdaki ifadelerden anlaşılan yaklaşımına göre, başlangıçta bütün Aleviler Hacı Bektaş Veli'ye bağlı iken Dersim Alevileri zamanla Bektaşî bağını koparıp yalan yanlış bir yol icat etmişlerdir ki "kürt olmuşlar" ifadesinin esas din alanındaki bu dönüşümü kastettiğini kabul etmek daha makul görünmektedir.

mürüt (sic) ve muhibbanımla ben daha ileriye ve hatta harp cephesine kadar gidiyorum. Ceddiniz batını emirlerine göre kendilerini de davet ediyorum.²⁹

İşte Cemaleddin Efendi'nin cahil dedeler tarafından icat edildiğini iddia ettiği "ıslaha muhtaç" tarikatın remzi ikrar cemlerinde "tarikat çubuğu" ile icra edilen "tarik erkânı"ndan başkası değildir. Dersimi'nin dikkat çektiği üzere, Seyit Aziz vasıtasıyla yürütülen propagandanın odağında "tarik erkânı"nı terk ederek "Pençe-i Âl-i Aba" erkânına geçilmesi yer almaktadır (Dersimi 1979: 89). Bu değişiklik görünüşte, ikrar cemlerinde inisiyasyonu temsil eden ritüelde kullanılan çubuğu Ehl-i Beyt mensuplarını temsil eden insan eliyle değiştirmekten ibarettir. Ne var ki, gerçekte çok daha derin ve geniş bir anlamı vardır. Yukarıda işaret edildiği üzere, tarik erkânını terk edip pençeye dönmek, aslında geleneksel Kızılbaş ocak sisteminin kısmen dışına çıkıp Çelebi ailesine manen bağlanmayı ve onları en yüksek ruhanî otorite olarak kabul etmeyi sembolize etmektedir. Nitekim tarik-pençe ayrışmasının dışında bu iki grup Kızılbaş-Alevi oymaklarının yol ve erkânlarında ciddi farklar yoktur.

Şu halde Cemaleddin Efendi'nin "Kıştim Evliyası" adıyla ünlene ve ikrar cemlerinde kullanılan tarikat çubuğuna karşı bu denli garazkâr bir tutum takınması gayet anlaşılır bir durumdur. Onun niyeti ve tutumu Nuri Dersimi'ye söylediği şu sözlerde açıkça görülmektedir: "İşittiğime göre Kıştim denilen köyde Mar adlı bir Evliya varmış. Kürtler bu evliyaya tapıyorlarmış. Şu halde ben askeri kumandana söyledim, yarın size bir askeri müfreze verilecek, Seit Aziz de sizinle gelecek, siz bu müfreze ile Aziz'i Kürtlerin tecavüzünden korumak ödevindesiniz. Söz konusu olan evliya bir ağaç parçasından başka bir şey olmadığını duydum. İşte Aziz Efendi Tarik adlı bu ağaç parçasını yakacaktır." (Dersimi 1979: 89-90).

Ne var ki Alevilerin "Kıştim Evliyası"na bağlılıkları Çelebi Efendi'nin tahminlerinden çok daha derindir. Elbette burada söz konusu olan bir çubuktan ziyade onun temsil ettiği geleneksel tarikat erkânı ve dedelik-ocak sistemine olan bağlılıktır. Cemaleddin Efendi ve Seyit

²⁹Dersimi'ye göre Çelebi'nin bu nihai davetine Dersim aşiretleri olumlu cevap vermemişler ve Bektaşî Alayı'na katılmamışlardır. Cemaleddin Çelebi komutasındaki alay Erzurum'a kadar ulaşmış ve burada Ruslar'a karşı savaşmıştır. Ancak 14 Şubat 1516'da Erzurum'un düşmesi üzerine Çelebi Efendi Erzincan'a geri gelmiş, burada kısa süre kaldıktan sonra 15 Mart 1916'da ayrılıp Sivas üzerinden Hacı Bektaş'taki tekkeye dönmüştür (Dersimi 1979: 94-5). Ancak Dersimi'nin bu iddiasının gerçeği yansıtmadığı, en azından Balabanlılar aşiretinin Bektaşî Mücahit Alayı'na katıldığı daha önce ifade edilmişti.

Aziz'in bütün çabalarına rağmen yöre Alevileri geleneksel yapıdan taviz vermemişler, bunun sembolü olarak da “pençe” karşısında “tarik”larını muhafaza etmişlerdir. Nitekim, “Kışım Evliyası” adıyla kütleleşen “tarik”a merbutiyetin derecesini Nuri Dersimi’den öğrenen Çelebi Efendi, tasarladığı yok etme girişiminden tamamen vazgeçmek zorunda kalmıştır. Son sözü yine Dersimi’ye verecek olursak, “Bektaşî tarikatının en büyük mümessili olan Cemaleddin Efendi de Hacı Bektaş nahiyesine dönmüş, ... yaptığı teşebbüs aşiretler üzerinde hiçbir tesir bırakmamış, Alevilik-Bektaşîlik tarikat propagandalarının Dersim Kürtlerinin asırlarca muhafaza ettiği milli görenek ve iştihatlar (sic) üzerine hiçbir tesir yapmamış olduğu pek bariz bir surette sabit olmuştur.” (Dersimi 1979: 95).³⁰

KAYNAKÇA:

ALİ KEMALİ (1992): *Erzincan: Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnoğrafi, İdari, İhsai İnceleme Araştırma Tecrübesi*, ikinci baskı, Ankara: Kaynak Yayınları. (İlk baskı İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1932)

ALTINOK, Baki Yaşa (2007): “Çelebi Cemaleddin ile Veliyeddin Efendi’nin Kurtuluş Savaşı ve Mustafa Kemal Hakkında Alevîlere Gönderdiği Beyannameler ve Orijinal Metinleri”, 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşîlik Bilgi Şöleni 17-18-19 Ekim 07 Bildiri Kitabı*, II. Cilt, ed. Filiz Kılıç, Tuncay Bülbül, Ankara: 1001-1032.

Baha Said Bey (2006): *Türkiye’de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*, İstanbul: Kitabevi.

ÇAKMAK, Hüseyin (2001): “Tarihi, Kültürü, İnancı, Doğasıyla Kêmerobel – III ve bir Efsanenin Işığında Kureş ile Kureşanlılar”, *Munzur: Dersim Etnografya Dergisi* 5: 36-57.

ÇAKMAK, Hüseyin (2002): “Dersim’de Kimi Gelenek, Görenek ve Hastalıklar ile bu Hatalıkların Tedavi Şekilleri”, *Munzur: Dersim Etnografya Dergisi* 9: 42-54.

ÇAKMAK, Hüseyin (2003): “Dersim ve Efsaneler – II”, *Munzur: Dersim Etnografya Dergisi* 13: 21-24.

DERSİMİ, Nuri (1979): *Dersim Tarihi*, İstanbul: Kültür Matbaası.

DERSİMİ, Nuri (1997): *Hatıratım*, İstanbul: Doz Yayınları.

³⁰Şunu ilave etmek gerekir ki, Dersim Alevileri halen çok büyük oranda “tarik” erkânı uygulamakta olup Çelebi ailesiyle mürşitlik anlamında organik bir bağları bulunmamaktadır.

- Dersim-Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu* (1998): İstanbul: Kaynak Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1997): "Kızıl-baş", *İA*, cilt 6: 789-795.
- GÜLERYÜZLÜ, Dilek (2002): "Tunceli (Pülümür) ve Erzincan (Çayırılı) Alevileri'nde Evliya Kültü", *Munzur: Dersim Etnografya Dergisi* 10: 11-21.
- GÜLTEKİN, Ahmet K. (2004): "Bir Derleme ve Bazı Notlar: 'Ahmet Dede ile Görüşme'", *Munzur: Dersim Etnografya Dergisi* 19: 33-49.
- KARAKAYA-STUMP, Ayfer (2004): "The Emergence of the Kızılbaş in Western Thought: Missionary Accounts and Their Aftermath", *Archeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F. W. Hasluck, 1878 – 1920*, ed. David Shankland, İstanbul: ISIS Press: 329-353.
- KÜÇÜK, Hülya (2002): *The Role of the Bektāshīs in Turkey's National Struggle*, Leiden, Boston, Köln: Brill.
- MOLYNEUX-SEEL, L. (1914): "A Journey in Dersim", *The Geographical Journal* 44/1: 49-68.
- MORTON, Alexander H. (1993): "The *Chūb-i Tarīq* and Qizilbash Ritual in Safavid Persia", *Études Safavides*, ed. Jean Calmard, Paris, Teheran: 225-245.
- MUNZUROĞLU, Doğan (2000): "Tariq: İnsanın Kullandığı İlk Alete Tapması", *Munzur: Dersim Etnografya Dergisi* 4: 76-90.
- NOYAN, Bedri (tarihsiz): *Hilmî Divanı*, Ankara: Baydan Matbaacılık.
- ÖZGÜL, Vatan (2001): "Kıştim Marı (Evliyası) ve Tarik-Pençe Kavgası", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* VII/18: 33-44.
- ÖZGÜL, Vatan (2005): *Dimetoka'dan Erzincan'a bir Alevi Aşiret: Balabanlılar* (İstanbul: Pan Yayınları).
- SEVGİN, Nazmi (2003): *Zazalar ve Kızılbaşlar* (Ankara: Kalan Yayınları).
- SİHMÛ, Zafer (2001): "Dersim Kızılbaşları – III", *Munzur: Dersim Etnografya Dergisi* 8: 75-80.
- ŞAPOLYO, E. Behnan (2006): *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul: Elif Kitabevi (İlk baskı İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1964).
- TANKUT, Hasan Reşit (2000): *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler* (Ankara: Kalan Yayınları).
- YILDIRIM, Rıza (2010): "Bektaşî Kime Derler? 'Bektaşî' Kavramının Kapsamı ve Sınırları Üzerine Tarihsel bir Analiz Denemesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 55: 23-58.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya (2002): *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, eklerle yayıma hazırlayan Turhan Yörükan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.